

МАРКО ПОПОВИЋ

ИСТОЧНО ПОДГРАЂЕ
БЕОГРАДСКЕ ТВРЂАВЕ
– истраживања и обнове

Истраживања и радови на обнови фортификација Београдске тврђаве трају готово осам деценија. У том дугом раздобљу проучавања овог сложеног комплекса дошло се до бројних нових сазнања која су обрађивана у читавом низу научних и стручних радова. Значајни делови Тврђаве већ су у доброј мери истражени, што је претходило обимним конзерваторско-рестаураторским радовима. То је дуготрајни процес који ће се, без сумње, наставити и у годинама које долазе. Новим открићима допуњаваће се досадашње спознаје не само о развојним путевима београдских фортификација већ и о граду у целини. Овом приликом наша пажња биће усмерена на резултате до којих се дошло током недавно завршених археолошких ископавања, као и ранијих истраживачких и конзерваторско-рестаураторских радова у делу Тврђаве који је познат под колоквијалним називом *Источно њограђе*. Будући да је овај сегмент утврђења већ био обрађиван у оквиру целине београдских фортификација,¹ раније саопштено ћемо само укратко поновити, уз шира разматрања нових открића и резултата ранијих радова који до сада нису били детаљније обрађени.

Као што је познато, Источно подграђе је изграђено у последњој етапи развоја средњовековних фортификација Београда. Ово просторно мало утврђење, површине око 0,75 ха, подигнуто је на најистуренијем северном делу Дунавске падине. Затварало је простор између барбакана пред источним капијама Горњег и Доњег града, односно комплекса садашње Зиндан капије и доњоградске Источне капије II. На најистакнутијој тачки подигнута је полигонална топовска кула, сада позната под именом Јакшићеве куле, од које су полазила два бедема. Северни бедем новог утврђења спуштао се према барбакану Источне капије у Доњем граду, док је Источни бедем ишао у правцу горњоградског барбакана – Зиндан капије. Са јужне и западне стране простор новог утврђења затварале су раније изграђене фортификације

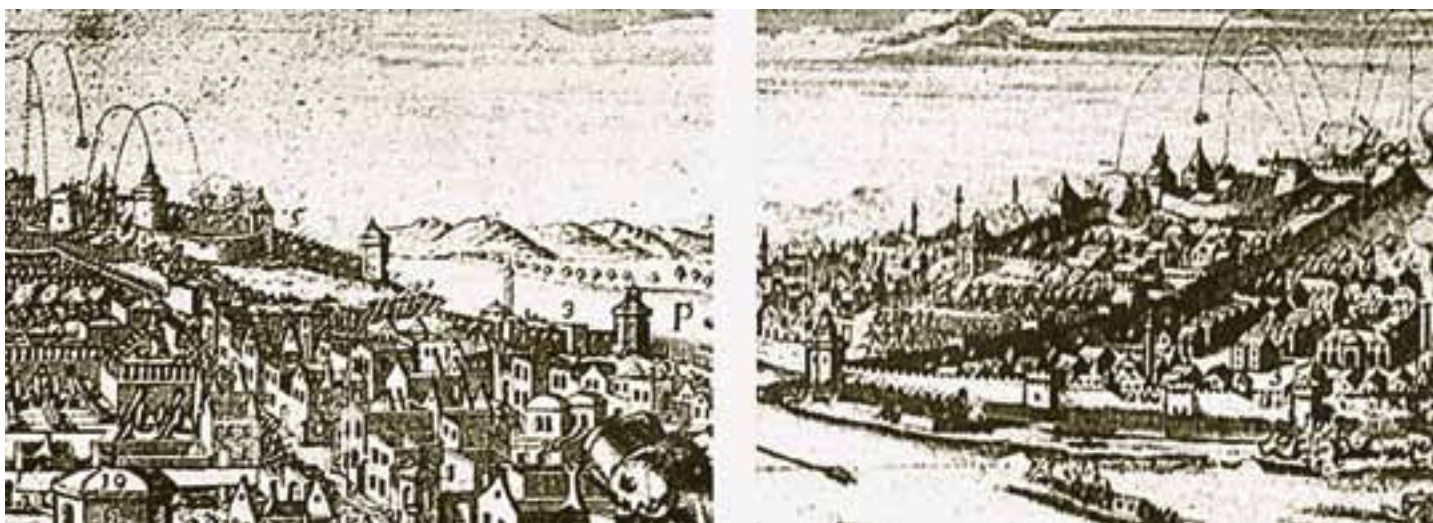
Сл. 1. Источно подграђе, ошћини излел (фотто 2006)

Доњег и Горњег града. Северни бедем у свом подножју био је ојачан косом каменом ескарпом (сл. 1). Сличну ескарпу имао је, вероватно, и Источни бедем, који је на средини био ојачан и једном правоугаоном кулом, чији остаци још увек нису откривени. У оквиру ова бедема, по свему судећи, налазили су се низови од пет до осам топовских отвора. Нови бедеми Источног подграђа прислоњени су својим крајевима уз раније подигнуте барбакане испред источних градских капија, без међусобне грађевинске везе. Грађени су ломљеним притесаним каменом у неправилном слогу, где се само местимично уочава изравнавање редова. Дебљина им је износила око 2,10–2,40 м (око 7–8 стопа), а висина према спољној страни између 12 м и 14 м.

Ново утврђење Источног подграђа грађено је истовремено с топовском кулом на улазу у Дунавско пристаниште – данас кулом Небојшом. Према резултатима

досадашњих истраживања, може се доста поуздано закључити да су радови на изградњи Јакшићеве куле са бедемима Источног подграђа, као и куле Небојше, започети око 1458. године и изведени током првих година владавине краља Матије Корвина (1458–1490).² Изградњом новог истуреног утврђења знатно је побољшана одбрана прилаза главним градским капијама. Поред тога остварена је могућност да се дејством топова са бедема и угаоне куле новог утврђења бочно брани прилаз Североисточном бедему Доњег града. У овом систему одбране главну улогу је имала артиљерија. На најистуренијем положају Подграђа, у оквиру Јакшићеве куле, могло је да буде 10–12 топова, док се дуж Северног бедема могу претпоставити положаји за још пет до осам топова.

Посматрано у целини, ново дограђено утврђење између источних барбакана имало је искључиву војноодбрамбену функцију. Било је намењено успешнијој

Сл. 2. Детаљи изгледа фортификација Источног подграђа са плана Ј. Б. Гумпа из 1688. године

одбрани североисточне стране града уз примену артиљерије као нове врсте наоружања. Са друге стране, будући да је повезивало барбакане испред источних градских капија, омогућавало је још једну добро брањену и безбедну везу између фортификација Горњег и Доњег града. У унутрашњем простору овог утврђења, будући да је обухватало највећим делом падину, није било погодних површина на којима би се могли градити објекти. Према резултатима досадашњих истраживања, као и анализе изворне картографске грађе, једино зидано здање које се налазило у подножју саме падине, уз доњоградски барбакан, било је велико складиште стрелјива, чији су остаци недавно откривени и о чему ће даље бити више речи. Посебно питање, које се према нашим досадашњим сазнањима тешко може поуздано разрешити, представља извор на падини, познат као *источник Свете Петке*. Реч је о природној водоиздани која је, вероватно, још пре турског освајања града била обухваћена једним малим засведеним постројењем. Конструкција је правоугаоне основе, са зидовима грађеним ломљеним притесаним каменом, над којима је полуобличасти свод од танких опека. Само према начину грађења ово здање је тешко прецизније датовати, као што се не може ни поуздано рећи да ли је то првобитно била само засведена едикула над извором, или део неке веће конструкције. Но, без обзира на то остаје чињеница да је то било култно место дугог трајања које је остало у сећањима Београђана за све време турске владавине, односно у раздобљу када је било недоступно хришћанима.³

На основу изнетих сазнања јасно се може закључити да нови дограђени део утврђења није представљао подграђе, односно утврђени део градског насеља. Реч је

искључиво о војном делу утврђења који би се функционално могао означити вишезначним немачким термином *Zwinger*, што би, будући да у српском језику нема одговарајућег термина, ваљало превести као „додатни део утврђења“. У нашој старијој литератури овај део тврђавских фортификација је и називан *Источни цвинтер*, али је касније, да би се избегла употреба туђице, усвојен садашњи назив.

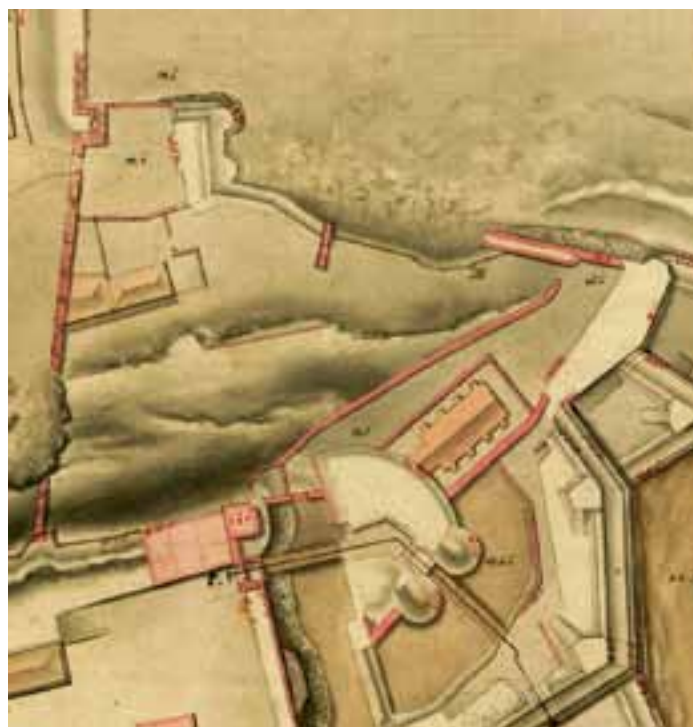
Није познато каква је била судбина фортификација Источног подграђа у време опсаде града 1521. године. Може се претпоставити да у тим борбама нису биле знатније оштећене. На једном од најстаријих ликовних приказа Београда, који је недавно препознат као дело Рајмонда Лубенауа и датован у 1587. годину,⁴ уочавају се бедеми Подграђа са очуваним низовима зубаца, док је угаона кула приказана као делом зарушена. За разлику од осталих кула покривених купастим крововима, код ове недостаје и круниште. Кула је касније, по свему судећи, била обновљена, будући да је на ликовним изворима из времена опсаде 1688. године Источно подграђе приказано са својим бедемима у целости сачуваним, укључујући и Јакшићеву кулу. На плану са изгледима Ј. Б. Гумпа, ова угаона кула приказана је веома слично, готово једнако топовској кули у пристаништу – сада Небојша кули.⁵ Прикази на овом плану поуздано су сведочанство о изгледу средњовековних утврђења Београда у време саме опсаде (сл. 2). Отворено је питање, међутим, до које су мере биле оштећене фортификације Подграђа током борби у августу 1688, и касније, у јесен 1690. године. Можемо само претпоставити да је извесна оштећења претрпела и Јакшићева кула са бедемима Подграђа.

На нешто познијим плановима не може се сасвим поуздано уочити у каквом су стању биле фортификације овога дела Тврђаве, али је за наша разматрања веома значајан приказ јединог објекта у северозападном углу Подграђа. На плану са елементима пројекта, који је на основу шпијунских осматрања сачинио Морандо Висконти 1692–1693. године,⁶ ту је приказан један објекат издужене правоугаоне основе у пратећој легенди означен као *Laboratorio de fuochi Artificiati* (Лабораторија експлозивних средстава, односно стрелјива). На једном другом плану, који се шире датује у последњу деценију 17. века, уочава се исти овај објекат означен као *Turkisches Arsenal oder Zeughaus* (Турски арсенал или складиште војне опреме).⁷

У новом раздобљу, које започиње у последњој деценији 17. века и траје до краја наредног столећа, током реконструкције затечених старих београдских утврђења и њихове трансформације у бастиону артиљеријску тврђаву, фортификације Источног подграђа претрпеле су значајне измене. Већ убрзо после 1690. године испред Источног бедема Подграђа Турци граде нову табију, у чију структуру су уграђени остаци претходно порушене Јакшићеве куле, као и суседне правоугаоне куле, док је од старијег бедема остало видљиво само унутрашње лице. Том приликом, на Северном беду су само поправљена оштећења уз обнову зубаца.

У раздобљу аустријске владавине 1717–1739. године, током велике реконструкције Београдске тврђаве, старо Источно подграђе изгубило је свој некадашњи значај. Испред његовог Северног бедема грађена је нова контрагарда која, изгледа, никада није била завршена. Међутим, у току радова на њеној изградњи поткопани су темељи Северног бедема услед чега се знатан део овог зидног платна обрушио. У време аустријских радова обрушен је и део Североисточног бедема Доњег града, који је затварао простор Подграђа према западу. У унутрашњости Подграђа део између Источног бедема и зидног платна комплекса Зиндан капије је денивелисан и на том заравњеном простору подигнут је један од три типска барутна магацина. Од осталих један је био у Горњем граду, а други у простору некадашњег Западног подграђа.⁸

После повратка Турака 1740. године и даље током 18. века, на фортификацијама Подграђа није ништа рађено. Стање овога дела утврђења веома се добро сагледава на плановима из 1789–1790. године (сл. 3). Ту се јасно уочава да Северни бедем до тада још није био реконструисан. Обнова је уследила нешто касније, али сасвим сигурно пре 1806. године и српског ослобађања Београда. Од објеката у унутрашњости Подграђа, поред раније поменутог барутног магацина, могу се уочити још две зграде у његовом северозападном углу на

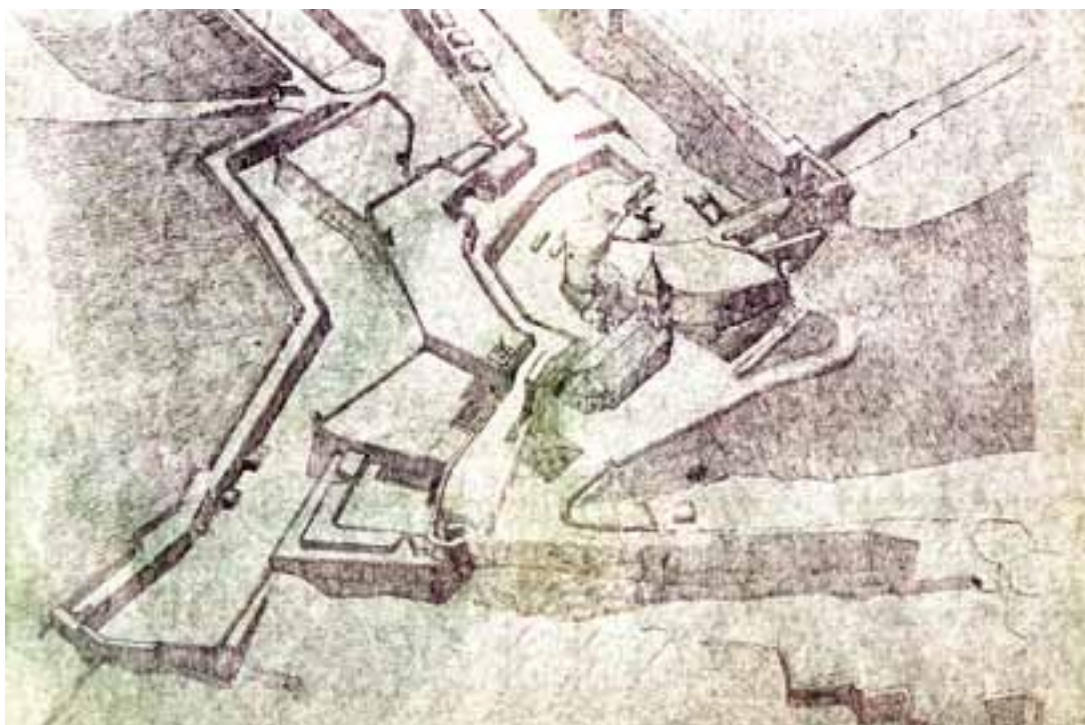
Сл. 3. Источно подграђе 1790. године, детаљ са плана из Рајнског архива у Бечу (срп. G I b 44-3)

месту старијег здања „складишта стрелјива“. Остаци ових зграда недавно су откривени, о чему ће даље бити више речи.

Током 19. столећа фортификације Источног подграђа биле су у знатној мери запуштене. Према сачуваној фото-документацији из прве деценије 20. века, може се уочити да су зупци већ били порушени, али је био очуван њихов парапет, као и ниво шетне стазе. После уласка српске војске у Тврђаву 1867. године, ранији аустријски барутни магацин претворен је у цркву београдског гарнизона, посвећену Рођењу Богородице, сада познату као Црква Ружица.⁹

У раздобљу између два светска рата, у Општини града Београда била је планирана велика обнова Београдске тврђаве након њене демилитаризације, односно на свим оним деловима које је војска напустила. Велики радови обнове започели су 1936. године у Источном подграђу, које је са суседним фортификацијама у великој мери сачувало амбијенталне вредности средњовековног утврђења. У исто време са конзерваторско-рестаураторским радовима подигнуто је 1937. године, по пројекту арх. Момира Коруновића, ново здање Капеле Св. Петке са оближњим конаком.¹⁰

Источно подграђе тешко је пострадало приликом англоамеричког бомбардовања на Ускрс 1944. године. Том приликом порушен је конак уз Капелу Св. Петке,

Сл. 4. Источно подграђе, аксонометријски изглед око 1935. године

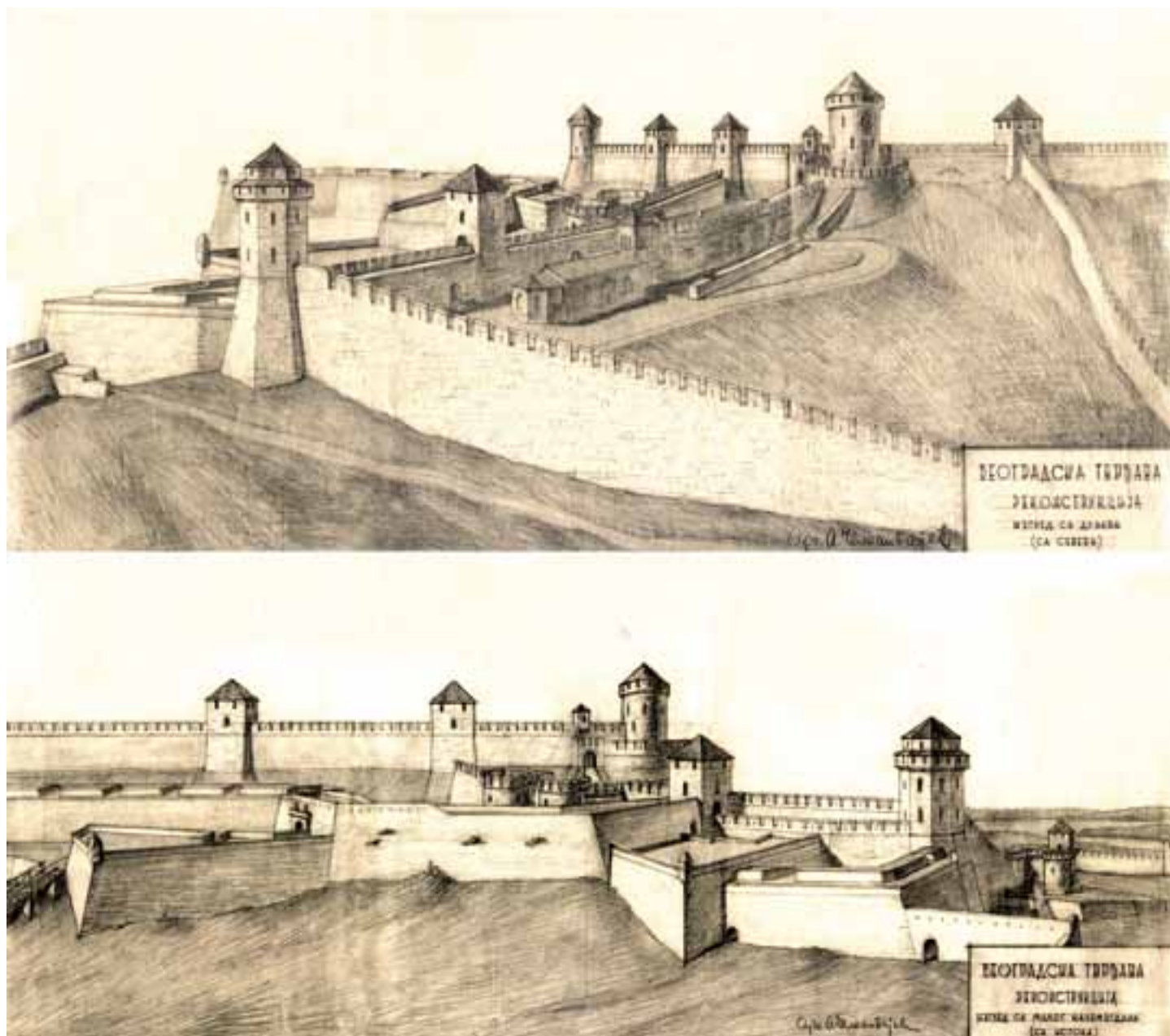
као и суседна средњовековна Источна капија II, док је Северни бедем Подграђа знатно оштећен. Након тога, делимично је обновљен 1952. године.

Истраживања и обнове фортификација

Први већи радови на обнови тврђавских фортификација започети су у четвртој деценији 20. века управо на простору овог утврђења. На то је пресудно утицала чињеница да је, за разлику од осталих делова Тврђаве, Источно подграђе било демилитаризовано. Са друге стране, ту су се налазила поштована светишта – Црква Ружица и извор Свете Петке. Припреме за уређење Источног подграђа започете су 1935. године. Пројекти су рађени у Одсеку за паркове Општине града Београда, којим је руководио арх. Александар Крстић. На основу затеченог стања (сл. 4) и историјске документације, без обимнијих теренских истраживања рађени су идејни пројекти за обнову средњовековних фортификација и то: северног угла Горњег града с кулом и капијом, затим комплекса Зиндан капије и Источног подграђа закључно са доњоградском Источном капијом. Према сачуваној документацији, на том послу био је ангажован руски архитекта А. Четамбајев, који је израдио више идејних скица на којима се у предложеним решењима уочава јак утицај узора из руских средњовековних фортификација. Циљ је очигледно био да се слободним реконструкцијама, поред недостатка сачуваних података, порушеним београдским утврђењима

врати средњовековни изглед (сл. 5). Предложена решења била су међусобно веома слична, тако да су у великој мери прихваћена, а потом и добрим делом реализована у раздобљу између 1936. и 1938. године.¹¹ Према замислима арх. А. Четамбајева, реконструисана је Јакшићева кула са бевемима Подграђа, затим Северна (Деспотова) угаона кула Горњег града и комплекс Зиндан капије. На срећу, радови на Североисточном бевему, где је било највише неутемељених импровизација, нису изведени. У оквиру припрема за отпочињање обнове, у унутрашњем простору Подграђа 1935. године изведени су велики нивелациони радови око Цркве Ружице, те су спуштањем терена уништени старији културни слојеви и у великој мери је огољен темељ бедема Зиндан капије. Наредне, 1936. године започета је обнова Јакшићеве куле, која је окончана заједно с круништима на бевемима у лето 1937. Исте године започети су радови на угаоној кули Горњег града и Зиндан капији, као и на обнови мостова, који су завршени 1938. године. Истовремено с радовима на обнови фортификација, пред старим источником подигнута је нова Капела Св. Петке у коју је уграђен и старији засведени део над самим извором. Остало је забележено да су приликом ископа за нову капелу откривени остаци зидова једног старијег здања који су, нажалост, остали неистражени и недокументовани.

Као што је већ истакнуто, радовима на обнови фортификација нису претходила археолошка ископавања,

Сл. 5. Североисточни бегем Београдске тврђаве са Источним подграђем, према идејним скицама арх. А. Чеџамбајева

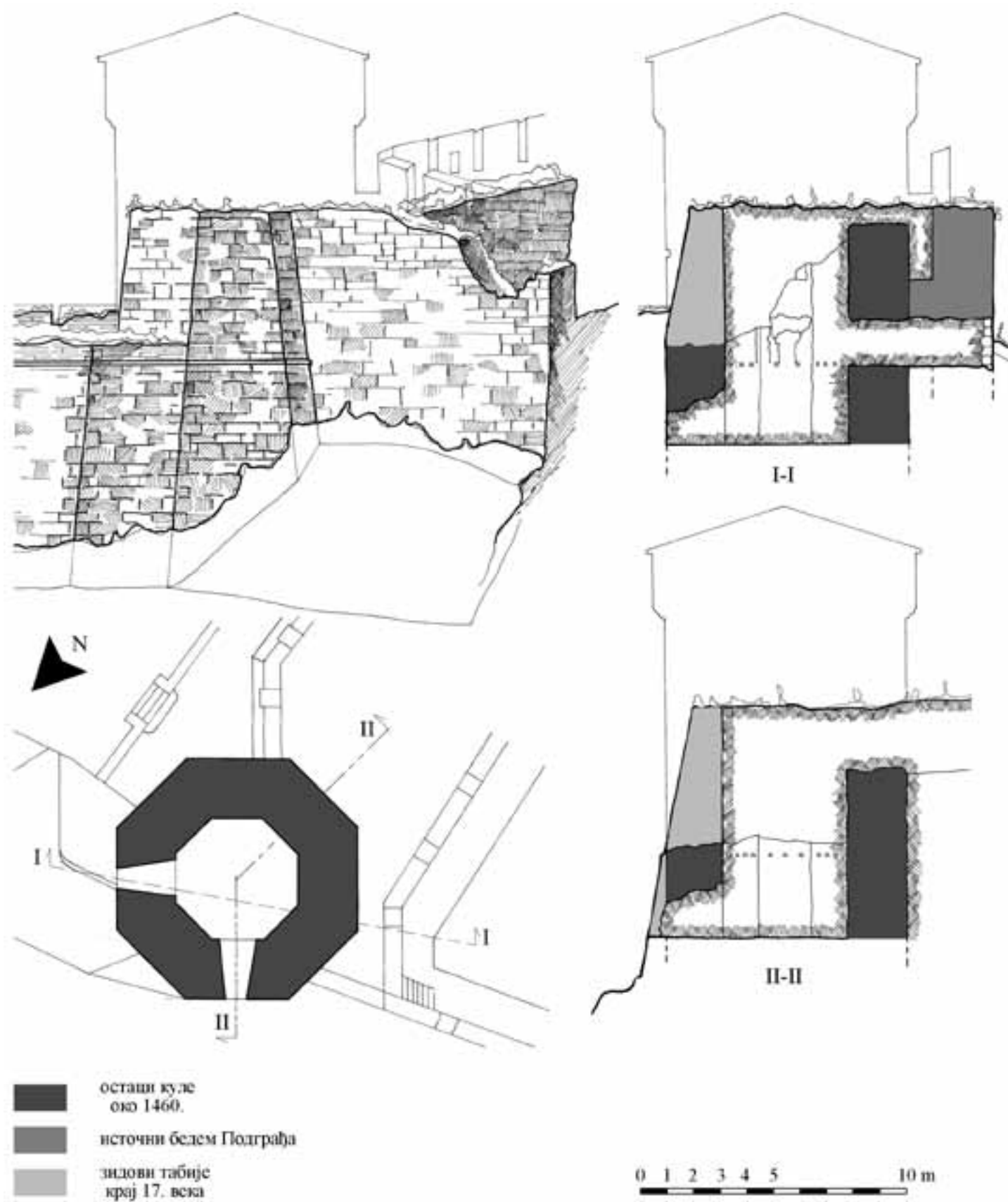
која су започета готово четири деценије касније. Будући да су ова истраживања управо окончана, намера нам је да се овом приликом осврнемо на све досадашње радове у Источном подграђу, као и да и саопштимо резултате до којих се дошло у току археолошких истраживања.

Јакшићева кула

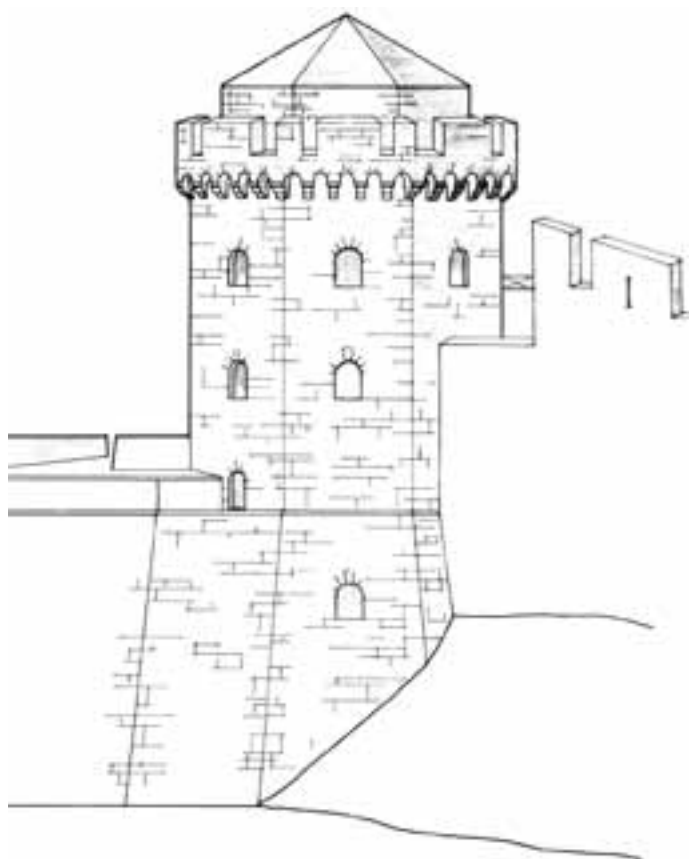
Од ове куле није било видљивих трагова пре почетка радова 1936. године, будући да су се налазили у структури позније турске табије. У оквиру припрема за почетак обнове уклоњени су земљани насипи испуне

ове бастione структуре и том приликом су откривени релативно добро очувани преостали делови куле. Откопани су у већој или мањој мери очувани остаци три њене етажe (сл. 6–7). Према сачуваној документацији о затеченом стању рушевина, као и нашим допунским истраживањима, било је могуће утврдити време настанка ове куле и у значајној мери сагледати некадашњи изглед и начин грађења.

Према одликама своје првобитне архитектуре, Јакшићева кула је аналогна с кулом Небојшом у пристаишту, од које је само пропорционално знатно мања.

Сл. 6. Јакшићева кула, остаци после ојкојавања 1936, основа, пресеци и изглед (P-1:200)

Сл. 7. Јакшићева кула,
изглед према пројекту реконструкције

Грађена је на исти начин и истоветно су јој обликовани топовски отвори. Опус зидања и врста камена су им исти. Да је реч о две једнако замишљене куле, сведочи и готово истоветан приказ на веома документарном и тачном бакрорезу Ј. Б. Гумпа. Све наведене особине указивале су на закључак да су обе куле грађене истовремено и то највероватније у првим годинама владавине краља Матије Корвина, што би значило крајем шесте или почетком седме деценије 15. века.¹²

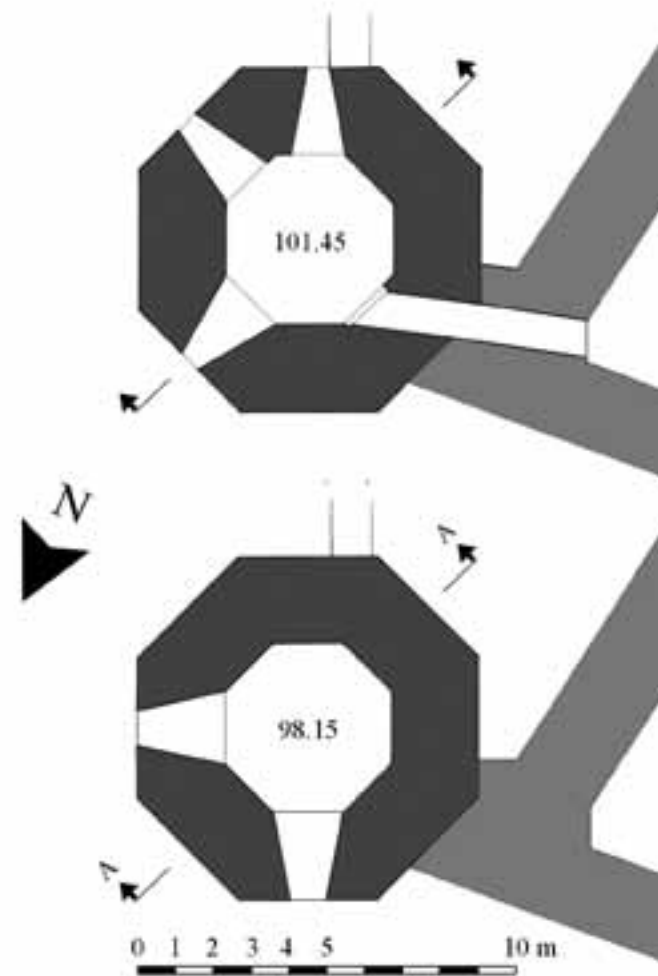
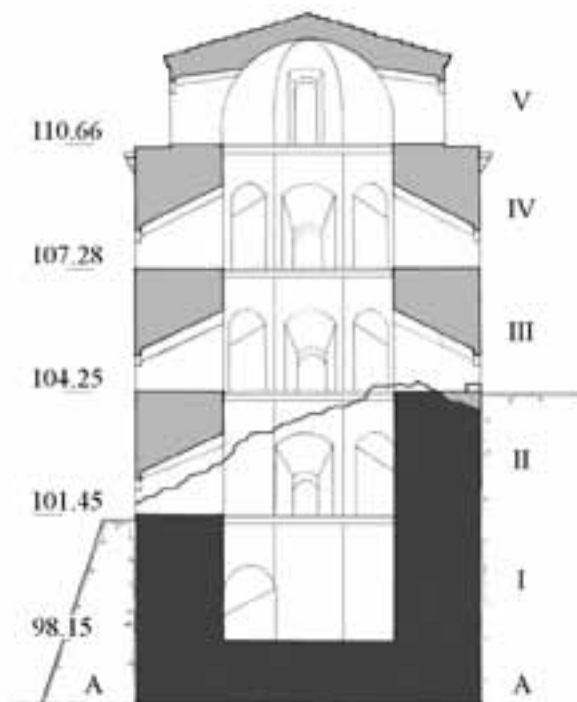
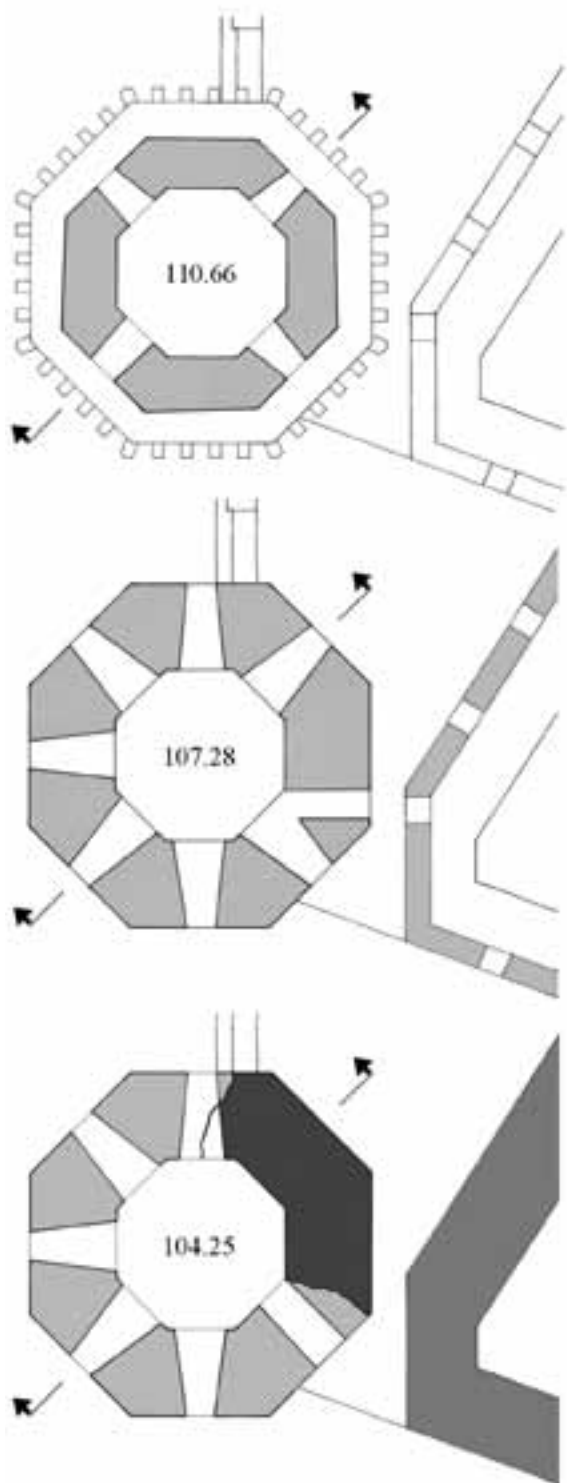
Угаона топовска кула Источног подграђа била је подигнута као издвојено истурено здање испред угла на споју Северног и Источног бедема. Утемељена је на заравњеној стени, на којој је лежала квадратна темељна плоча димензија 9 м x 9 м. Дебљина ове плоче, која сигурно није била мања од једног метра, није поуздано утврђена. Грађена је ломљеним каменом заливеним са доста јаког кречног малтера. У структури ове зидне масе налазили су се сантрачи у виду укрштених греда димензија 0,20 м x 0,20 м на међусобним растојањима од око 0,30–0,40 м. Горња површина ове темељне плоче, која је у исто време представљала и ниво пода најниже етажне, налази се на коти 98.15. Изнад ове равни кула је осмоугаоне основе, са страницама од око 3,60 м. Дебљина зидова је иста са суседним бедемима и креће

се између 2,25 м и 2,30 м. Грађени су у спољном лицу грубо обрађеним тесаницима сложеним у редове, док им је лице са унутрашње стране углавном ломљени притесани камен у неправилном слогу. У унутрашњој структури зида је трпанац са доста малтера. Кула је грађена самостално и, како изгледа, није била у конструктивној вези са бедемом, који се ослања на њено лице у висини доњих двеју етажа (сл. 8).

Прва, односно најнижа етажа је у целости очувана. На висини од око 3 м у односу на раван пода налазила су се лежишта греда међусупратне конструкције. У нивоу ове етажне постојала су два топовска отвора, један усмерен ка североистоку, а други ка северозападу и обали реке. Оба су у нивоу пода и са горње стране нису били засведени већ архитравно завршени низом гредица. У лицу куле имали су лучно моделовани оквир, димензија око 0,90 м x 0,65 м, који је код северног прозора у целости сачуван. Ту су бочне стране чинили боље оклесани квадери из лица зида, док је горњи део био рађен од једног каменог блока са лучно обрађеним делом над самим отвором. У унутрашњости куле висина топовског отвора, изгледа, није прелазила 1,30 м. И од друге етажне сачуван је знатан део зидова и то углавном јужне половине. На овој етажи са подом на коти 101.45, откривени су остаци три топовска отвора, која се не подударују с правцима нижа два отвора. Један је усмерен ка северу и реци, други ка истоку, а трећи ка југоистоку. Са западне стране очувани су остаци једног подземног ходника који је повезивао кулу с Подграђем. О изгледу и конструкцији овог значајног детаља, јединственог у склопу средњовековних београдских фортификација, сада је тешко говорити, будући да је у великој мери направљен приликом реконструкције куле. У самом зиду куле овај ходник имао је висину од око 1,80 м и, изгледа, није био засведен. По свему судећи, имао је, као и оригинални топовски отвори, строп од дрвених гредица. Настављао се у виду зиданог подземног коридора кроз кратки међупростор између бедема и куле и даље пролазио кроз бедем. Приликом радова 1936. године, затечен је испуњен земљом и зазидан према Подграђу. Током даљих радова на обнови куле, целом дужином је засведен сегментним сводом од опека, док су му бочне стране президане. Ту су уграђене по две мале засведене нише, а у самој зидној маси бедема и једна комора намењена за костурницу. Касније је и сама веза према кули зазидана. У равни са унутрашњим лицем бедема улаз у ходник је лучно засведен. Сада је тешко рећи да ли је то био његов изворни облик или, можда, плод ове реконструкције.

Од треће етажне куле, која је била на коти 104.25, остао је само део јужног зида са бочном страном једног топовског отвора, који је био усмерен ка југоистоку.

- остаци куле око 1460.
- источни бедем Подграђа
- реконструкција 1936–1937.

Сл. 8. Јакшићева кула после реконструкције, основе и пресеци (P-1:200)

О распореду осталих топовских отвора на овој етажи нема података.

Над откривеним остацима кула је у целости реконструисана. Ниже две етаже су обновљене углавном у изворном облику, осим измене у моделовању топовских отвора над којима су, уместо ниског стропа са гредицама, уграђени сегментни сводови висине око 1,80–2,00 м. У оквиру реконструисаних зидова треће етаже обновљен је оригинални топовски отвор и изграђено је још пет нових отвора. Са западне стране према бедему формирана су нова врата кроз која се излазило на шетну стазу бедема, као и на спуштени ниво турске табије. Четврта и пета етажа куле представљају сасвим слободну реконструкцију. На четвртој етажи изграђено је седам отвора и уски пролаз на круниште бедема, испред којег је био направљен мали покретни мост. На петој етажи, сужавањем зидова, образована је кружна шетна стаза у чијој су се равни налазиле и конзоле над којима је требало да буде круниште са зупцима. Ово круниште није изведено, већ је на конзоле била ослоњена дрвена покривена галерија. За излаз на шетну стазу изграђена су четири наспрамна пролаза. Над петом етажом озидан је кугласти свод, над којим је кров покривен ћерамидама.

Изведеном реконструкцијом кули је приближно враћен некадашњи изглед (сл. 9). Обнова се заснивала на откривеним остацима и проученим пропорцијским односима, што је допринело да јој се приближно утврди првобитна висина, број етажа и целокупни спољни габарит. Међутим, реконструисане етаже битно се у начину грађења разликују од очуваних оригиналних зидова. Цела унутрашњост куле обновљена је опекама старог формата, док су спољна лица рађена од мањих правилно клесаних тесаника у слогу који се знатно разликује од изворног. Стиче се утисак да су заправо грађена два паралелна зида – унутрашњи од опека а спољни од камених тесаника, док је међупростор у унутрашњости зида испуњаван шутом.¹³ На реконструисаним етажама куле број и распоред отвора дати су сасвим произвољно и прилагођени су идеји да то буде „кула-видиковац“. Број некадашњих топовских отвора на трећој и четвртој етажи сигурно је био мањи, будући да је тешко претпоставити да су у једном нивоу куле могла бити више од три топа. Такође, и врата која су реконструисана на поменутих етажама, за излазак на табију и бедем, сасвим сигурно нису могла постојати на овом средњовековном здању. Последња етажа засведена је по узору на Небојша кулу, која је такву калоту добила тек у трећој деценији 18. века.¹⁴

У унутрашњости куле реконструисане су дрвене међусpratне конструкције, које су одговарале оригиналним, а етаже су међусобно повезане стрмим дрвеним

Сл. 9. Јакшићева кула, изглед из Доњеј прага (фото 2006)

степеницама. У нивоу последње етаже, уместо првобитно замишљеног круништа са зупцима, као што је већ речено, била је изграђена дрвена галерија-видиковац. У тим првим годинама после обнове кула је била доступна посетиоцима и представљала је једну од атракција Београдске тврђаве. После Другог светског рата, кула је више од пет деценија била запуштена и изложена пропадању. Коначно, 1999. године прикључена је угоститељском комплексу Калемегданске терасе и добила је нову савремену намену.¹⁵

Северни бедем Подграђа

У очуваним структурама Северног бедема Источног подграђа јасно се издвајају три основне грађевинске фазе, које одсликавају подизање самог бедема и његове касније обнове, као и три новије изведене у оквиру конзерваторско-рестаураторских радова. Све се сасвим јасно уочавају на спољном лицу зидног платна. Са унутрашње стране, услед познијих обнова лица бедема, старије грађевинске фазе нису уочљиве. Ова страна је, такође, у нижим зонама бедема засута за два до три

метра у односу на средњовековне нивелете, будући да је садашња комуникација трасирана у 18. веку, на знатним слојевима насипа.

Остаци првобитног бедема остали су очувани у два сегмента. Већи део, према Јакшићевој кули, преостао је у дужини од око 24 м и висини местимично готово до претпостављене равни некадашње шетне стазе. У том сегменту у целости је сачувана и некадашња коса камена ескарпа, која је у доњем делу бедема досезала до висине 6–7 м. Други сегмент првобитног бедема, чији се остаци прате у дужини од око 15–17 м, очуван је на делу према барбакану доњоградске Источне капије, односно његовој бочној кули. На том делу бедем није имао косу камену ескарпу. Ту су му очувани остаци спољног лица најниже зоне у висини од 2 до 3 м, док се преостала зидна маса без спољне облоге прати до висине од око 8 м. Даље у дужини од око 15 м, приликом ранијих археолошких ископавања, откривени су остаци обрушене, односно преврнуте зидне масе средњовековног бедема. Ова, најстарија фаза бедема из друге половине 15. века, јасно се издваја по начину грађења ломљеним нешто крупнијим притесаним каменом и белим кречним малтером. У преосталом делу средњовековног бедема, на око 14 м од угаоне Јакшићеве куле, остао је очуван један некадашњи топовски отвор, који је уочљив на спољном лицу бедема, док је са унутрашње стране, како је то констатовано приликом археолошких ископавања, засут и зазидан. У лицу бедема отвор је квадратног облика, с каменим оквиром димензија 0,50 м x 0,50 м. Унутрашњи део отвора није био засведен већ је имао архитравну таваницу од низа дрвених гредица. Овај једини добро очувани топовски отвор у бедему зазидан је и преблокован приликом неке рецентне интервенције, 1937. или 1952. године. У структури ове савремене зазиде налази се мањи канал квадратног пресека (0,20 м x 0,20 м), вероватно намењен за одвод површинских вода.

Прва обнова бедема, која се уочава на делу према Јакшићевој кули, издваја се начином грађења ситнијим каменом у неправилном слогу. Прати се у висини између 1 м и 4 м и јасно указује на обнову која је вршена до равни првобитне шетне стазе. Вероватно је тада реконструисано и цело круниште са зупцима дуж некадашњег Северног бедема. Та обнова би се, по свему судећи, могла доста поуздано датовати у време после првог аустро-турског рата, односно у последњу деценију 17. века.

У време аустријских радова на реконструкцији Тврђаве, као што је већ истакнуто, услед укопавања темеља за нове фортификације дошло је до обрушавања средишње деонице бедема. У таквом стању рушевине Северни бедем је остао током више деценија. Обновљен је крајем 18. века, односно после 1790. године,

а свакако пре 1807. године, када је на Громановом плану Београдске тврђаве приказан у свом садашњем стању.¹⁶ Обнова је подразумевала изградњу из темеља новог зидног платна у дужини од око 62 м. Грађено је по траси која је у односу на правац пружања порушеног средњовековног бедема била повучена према унутрашњости Подграђа за 1 м до 3 м. Измена трасе била је условљена тежњом да се обновљени део бедема боље утемељи на стабилнијем терену. Ширина обновљеног бедема и његова висина одговарале су приближно димензијама првобитног средњовековног бедема. Међутим, битне разлике се уочавају у опусу зидања. Ново зидно платно грађено је нешто ситнијим ломљеним притесаним каменом. Такође, карактеристику овог познотурског начина зидања чине и либажни слојеви од по два реда опека на међусобним растојањима од 1,50 м. Новоподигнуто зидно платно повезано је с преосталим деловима средњовековног бедема јединственом шетном стазом и новоподигнутим круништем са зупцима.

Приликом конзерваторско-рестаураторске интервенције 1936–1938. године обновљена је затечена шетна стаза, президан преостали део парапета и изграђени су потпуно нови зупци готово целом дужином бедема (сл. 11). Преостао је само мањи део према бочној кули Источне капије, где се није могао утврдити некадашњи ниво шетне стазе. По свом облику и димензијама, реконструисани зупци би се могли сматрати обновом некадашњих, о којима на овом бедему није било сачуваних података. Међутим, по опусу зидања клесаним каменом у артифицијелном „декоративном“ слогу, они су одударали од традиционалног начина грађења притесаним или грубо клесаним каменом.

После рушења у Другом светском рату, бедем је делимично обновљен 1952. године.¹⁷ Обнова се састојала из више сегмената радова. Део бедема који је у бомбардовању изгубио реконструисано круниште са зупцима поново је подигнут до равни шетне стазе и са делом парапета али без зубаца. Велике површине обрушеног спољног лица поново су озидане у изворном слогу. Међутим, том приликом у истом слогу познотурске градње преблокован је и део очуване зидне масе средњовековног бедема, док је део према порушеној бочној кули Источне капије остао зарушен. У оквиру ових радова са унутрашње стране Северног бедема откопано је лице зидног платна до дубине од око 4 м у односу на садашњу раван тла и ниво калдрмисане стазе. Ту је целом дужином изведена ваздушна хидроизолација. Разлози овог замашног подухвата остали су нам нејасни.

Последња мања конзерваторска интервенција на овом бедему изведена је у новије време. Део круништа бедема, из времена обнове 1936–1938. године, који је и након бомбардовања преостао у дужини од око

*Сл. 10. Северни бедем
Источној подграђа,
изглед око 1930. године*

*Сл. 11. Северни бедем
са Јакшићевом кулом,
после обнове
1937. године
(фото арх.
Д. Јовановић)*

60 м, с временом се услед слабог везива (кречни малтер) обрушавао тако да је већина преосталих зубаца сада највећим делом урушена. Почетком прошле деценије, Завод за заштиту споменика културе града Београда обновио је у изворном облику три боље очувана

зупца са делом шетне стазе у сектору уз Јакшићеву кулу, с циљем да се сачувају сведочанства о првим конзерваторско-рестаураторским радовима на Београдској тврђави, као и подаци за поновну реконструкцију круништа на Северном бедуу Источног подграђа.

Источни бедем Подграђа

За разлику од Северног, Источни бедем је до наших дана доспео у знатно измењеном стању. На основу анализе очуваних остатака, а посебно података на плановима с краја 17. и 18. века, ипак је могуће сагледати његов некадашњи изглед и издвојити три основне грађевинске фазе, не рачунајући обнове и доградње из прве половине 20. века. Зидно платно пружало се од угаоне Јакшићеве куле према барбакану Источне горњоградске капије. Било је ослоњено на лучни бедем овога комплекса без међусобне конструктивне везе. У његовом средишњем делу налазила се једна кула, вероватно квадратне основе, која је била отворена према унутрашњем простору утврђења. О овој кули сада сведочи само историјска документација, будући да су јој остаци ишчезли у познијим преградњама. Источни бедем био је грађен на исти начин као и Северни, с којим је чинио јединствени целину, али је – у зависности од свог положаја – био нешто нижи.

Источном бедему Подграђа и рова пред Зиндан капијом подигнута је једна релативно ниска контрагарда с положајима за шест топова.¹⁸ У току опсаде 1688. године, тај део београдских фортификација је, изгледа, био поштеђен разарања. После аустријског запоседања града, затечена контрагарда је дограђена и претворена у бастион испред Зиндан капије, који је назван по имену грофа Штаренберга. Једним својим крајем овај бастион је био ослоњен на кулу Источног бедема Подграђа. Није познато шта се са овом кулом дешавало у време грађења бастиона. Може се само претпоставити да је горњи део куле, изнад равни бедема, тада био порушен, док су њени нижи делови уграђени у структуру новог бастиона.

У оквиру турских радова на реконструкцији Тврђаве, који су уследили после 1691. године, Источни бедем је реконструисан и уклопљен у табију која је подигнута са његове спољне стране. Том приликом, као што је већ речено, порушена је и угаона Јакшићева кула. Од старог

Сл. 12. Источни бедем у току радова на обнови 1937. године (фото арх. Д. Јовановић)

У изворном облику, бедем с кулом био је сачуван све до турског пораза под Бечом 1683. године. У оквиру припрема за одбрану Београда, које су након тога уследиле, ојачавана је одбрана на главном, источном прилазу Горњем граду. С тим циљем, између куле на

бедема остало је видљиво само унутрашње лице и део који је преграђивао ров испред Зиндан капије. У овом стању, уз мање обнове, бедем је очуван све до првих деценија 20. века. У бомбардовању 1915. године бедем је заједно са Црквом Ружицом претрпео тешка оштећења.

После Првог светског рата, након обнове цркве 1925. године, у рову испред Зиндан капије подигнут је парохиски дом. Ово приземно здање с подрумом, својом дужом страном ослоњено је на преостали део некадашњег спољног лица бедема, док је унутрашње лице из темеља президано. За прилаз цркви уређено је степениште у самој зидној маси бедема, које је ту било уграђено вероватно већ у другој половини 19. века.

Током следеће етапе обнове 1936–1937. године, на боље очуваном делу Источног бедема, према угаоној Јакшићевој кули, реконструисано је круниште са зупцима, исто као на Северном бедему с којим је чинило целину. Круниште истог изгледа и конструкције тада је подигнуто и на рубу снижене турске табије. За разлику од новоподигнутих круништа на бедемима Подграђа, која би се могла сматрати приближном обновом средњовековних, ово потоње је сасвим произвољна креација која се може сматрати парковским уређењем.

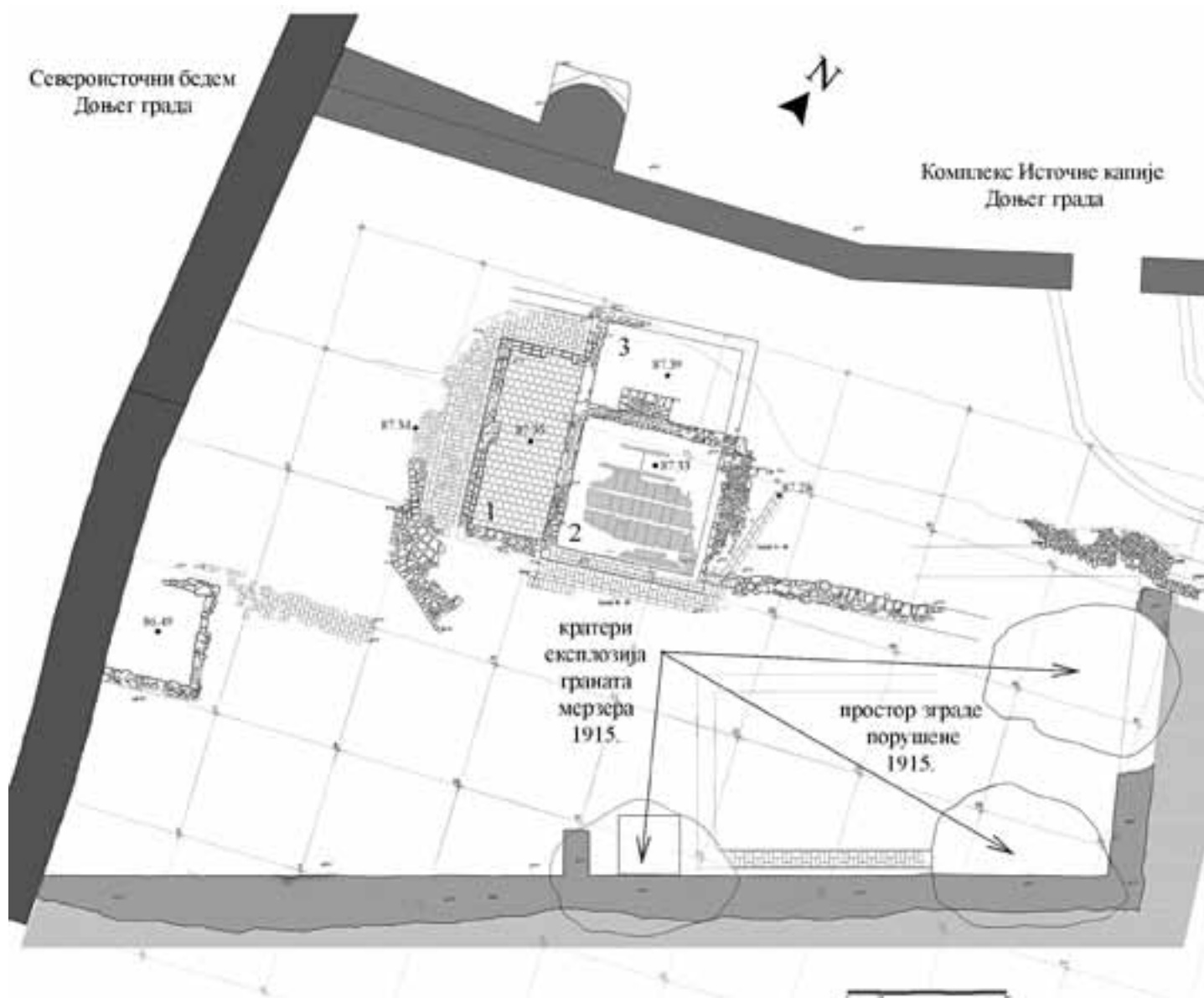
До нових оштећења на Источном бедему Подграђа, односно обрушавања унутрашњег лица, дошло је и у Другом светском рату. Обнова је уследила убрзо, већ 1946. године. Нажалост, уместо реконструкције некадашњег лица бедема, изграђене су савремене конструкције у виду плитких подзида, који обликом, материјалом и начином зидања одуарају од околних средњовековних фортификација.

Археолошка истраживања

У оквиру бедема Источног подграђа прва археолошка ископавања започета су 1973. године, током радова на откривању делова горњоградских фортификација.¹⁹ Том приликом откривени су остаци спољног Северозападног бедема између куле VIII и угаоне куле IX (Диздареве), као и део ескарпе испред ове куле. Уклоњени су културни слојеви и насипи са спољне стране овог бедема до првобитне нивелете терена, након чега је откривени део спољног бедема у целости обновљен. Приликом тих радова констатовано је да се на простору падине у Подграђу налазе депоноване веома велике количине насипа земље и шута који највећим делом потичу из времена нивелисања и парковског уређења источне половине Горњег града 1952. године, али и из ранијих епоха. На основу ових сазнања, планирано је уклањање рецентног насипа са простора највећег дела падине како би се након тога приступило археолошким истраживањима старијих археолошких слојева. Реализација овог програма започета је 1991. године, али је услед познатих догађаја само делимично остварена. У том раздобљу уклоњен је насип са горњег дела падине, након чега су на том простору истражени и слојеви из 12. века.²⁰ Рад на уклањању рецентних насипа настављен је 2006. године на средишњем делу падине, до очуваних остатака Североисточног бедема Доњег града.

Простор уз остатке овог бедема и бочног јужног зида комплекса Источне капије у северозападном делу Подграђа био је предвиђен за систематска археолошка истраживања, будући да је постојала оправдана претпоставка да се на том делу падине испод рецентних насипа налазе културни слојеви са остацима ранијих објеката и подзида. Планирана истраживања изведена су 2009–2010. године.

Простор предвиђен за истраживања, површине око 600 м², подељен је квадратном мрежом на блокове, димензија 4 м x 4 м. Радови су извођени у оквиру две основне фазе. Прва је подразумевала уклањање рецентних насипа, док су у оквиру друге фазе предвиђена археолошка ископавања културних слојева и остатака објеката. Током прве фазе истраживања у току 2009. године, уклоњени су високи рецентни насипи земље са доста шута на северној половини простора планираног за ископавања. Њихова висина кретала се од један метар, па местимично и до висине од пет метара. Ископ је вршен до равни коте око 88.50–89.00, где се указала прва археолошка ситуација. Уклањањем насипа уочено је да се један његов део на простору квадрата 15–17, 21–23 и 27–29, по својој структури разликује од насипа на осталом делу падине. Уочене су знатне количине насипа жуте земље квалитета здравице, што је навело на закључак да је овај део насипа образован 1937. године, приликом укопавања за изградњу Капеле Св. Петке и оближњег конака. Остали део насипа на доњем делу падине Подграђа исти је са раније уклањаним на вишим деловима и сасвим је јасно да потиче из временско-нивелационих радова у Горњем граду после Првог светског рата и 1952. године. У наставку систематских археолошких истраживања 2010. године продужени су радови прве фазе на јужном и источном делу планиране откопне површине (квадрати 6–8, 12–14, 19–21, 25–27, 31–34, 37–39, 41–43). Уклоњени су, такође, веома високи слојеви рецентних насипа, висине и до 7 м, приближно до исте коте као и претходне године (око 88.50–89.00). Испод ових насипних слојева ка јужном рубу откопне површине откривени су остаци једног зида у дужини од 33,5 м, чији је правац пружања приближно паралелан јужном зиду комплекса Источне капије, на растојању од око 25 м. Код источног угла овога зида уочени су и трагови зидне масе, која је с њим у грађевинској вези и која скреће готово под правим углом према северу, односно силазу ка Источној капији. Јасно се могло уочити да су посредни остаци једног већег, солидно зиданог старијег објекта, за који је током даљих истраживања закључено да потиче из друге половине 15. века, о чему ће даље бити речи. Горња површина ове зидне масе, која је приликом откривања још увек била без јасно уочљивих лица, откривена је на коти 91.40–91.60. Будући да су јужно од овога зида остали веома високи насипи на

Сл. 13. Основа у равни хоризонтира групе њоловине 19. – њочетња 20. века

том делу падине, ради његовог целовитог откривања откопна површина је проширена према југу за још 5 м. На том простору, до горње коте поменутог зида уклоњени су како високи слојеви рецентних насипа тако и нижи слојеви до равни здравице. Ископ на већем делу овога засека био је у висини од 3 м до 7 м. У структури ископа највећим делом су били рецентни насипи, а у нижем нивоу између кота 91.50 и 92.50–93.00 здравица и протохумус. Ископ насипа је вршен претежно машински, а ископана земља депонована је на простору испред остатака митрополитског двора како би се коначно уобличио, односно реституисала зараван на којој се некада налазила средњовековна Црква Успења Богородице.

Након уклањања рецентних насипа на целој откопној површини која је обухватала 36 квадрата димензија 4 м x 4 м, започето је откривање слојева и објеката најмлађег хоризонта, који би хронолошки одговарали 19. и почетку 20. века, закључно са рушењима 1915. године (сл. 13). У том нивоу, испод насипа из 1937. године, откривени су остаци једног објекта сачуваног 0,20–0,40 м изнад равни пода, око којег су уочени трагови поплочавања калдрмом и опекама, које је вршено у више наврата. И код самог објекта уочене су две грађевинске фазе. Првобитно здање било је правоугаоне основе, димензија 8 м x 5,30 м, са две просторије, веће, јужне, готово квадратне основе (просторија 2) и мање, северне (просторија 3), чија је основа само делимично сачувана.

Сл. 14. Зграда у
Источном подграђу
1876. године
(фото И. В. Громан)

Темељни зидови, ширине 0,45 м, грађени су од уломака опека и ситнијег камена са блатним везивом. Над овом супструкцијом лежале су темељне греде надземне бондручне конструкције. У просторији 2 откривени су остаци пода од дрвених дасака (кота 87.33), постављених на гредице, и изолациони слој шљаке. У просторији 3 откривена је супструкција једне зидане пећи, али трагова пода није било. У познијој фази са западне стране старијег објекта дограђена је једна правоугаона просторија (просторија 1), унутрашњих димензија 5,75 м x 2,20 м. Зидови су јој слично грађени, као и старији, док јој је цео унутрашњи простор био поплочан подним квадратним опекама (кота пода 87.35). На југоисточни угао првобитног објекта наслањају се остаци једног сухозиданог подзида са пропустом за воду, од којег даље води плитки канал од опека.

Налази из слоја изнад овог објекта, као и са подова, углавном су рецентног порекла. Објекат старије фазе уочава се на једном фото-снимку из 1876. године као приземно здање, које је са своје уже северне стране имало два прозора (сл. 14). На основу овог податка доградња просторије 1 без сумње је млађа. За датовање старије фазе објекта нема сасвим поузданих података. Нећемо погрешити ако закључимо да су то ране деценије 19. века, мада ни нешто позније датовање није искључено. Културни слој из 19. века прати се и дуж целог раније откривеног дугог јужног зида, приближно од коте 88.50, где су местимично откривени и преостали делови његовог лица. Непосредно уз овај зид, у квадратима 32 и 37 откривени су остаци једног зида од

опека који би могао припадати неком веома разореном објекту правоугаоне основе, који вероватно потиче из друге половине 19. века. Из истог раздобља, уз спољно лице Североисточног бедема, у кв. 3, откривена је једна мања укопана просторија, димензија 2,50 м x 2,80 м. Поред културног слоја и остатака објеката, овом хоризонту припада и читав низ укопа који су у великој мери оштетили старије слојеве. Финалној фази тог, најмлађег хоризонта, одговарају трагови рушења у Првом светском рату, када су сви поменути објекти пострадали. Посебно ваља истаћи уочена разарања остатака старијих зидова средњовековне грађевине. Уочена су три поготка: на средишњем делу јужног зида, на делу према источном углу, где су уз обимна рушења откривени остаци гранате мерзера, и на средишњем делу источног зида који је ту готово у целости разорен. Ту је откривен и дубоки кратер у здравици испуњен крупним комадима обрушене зидне масе. У слоју најмлађег хоризонта откривен је углавном рецентни материјал, порцелан, стакло и комади војне опреме из Првог светског рата.

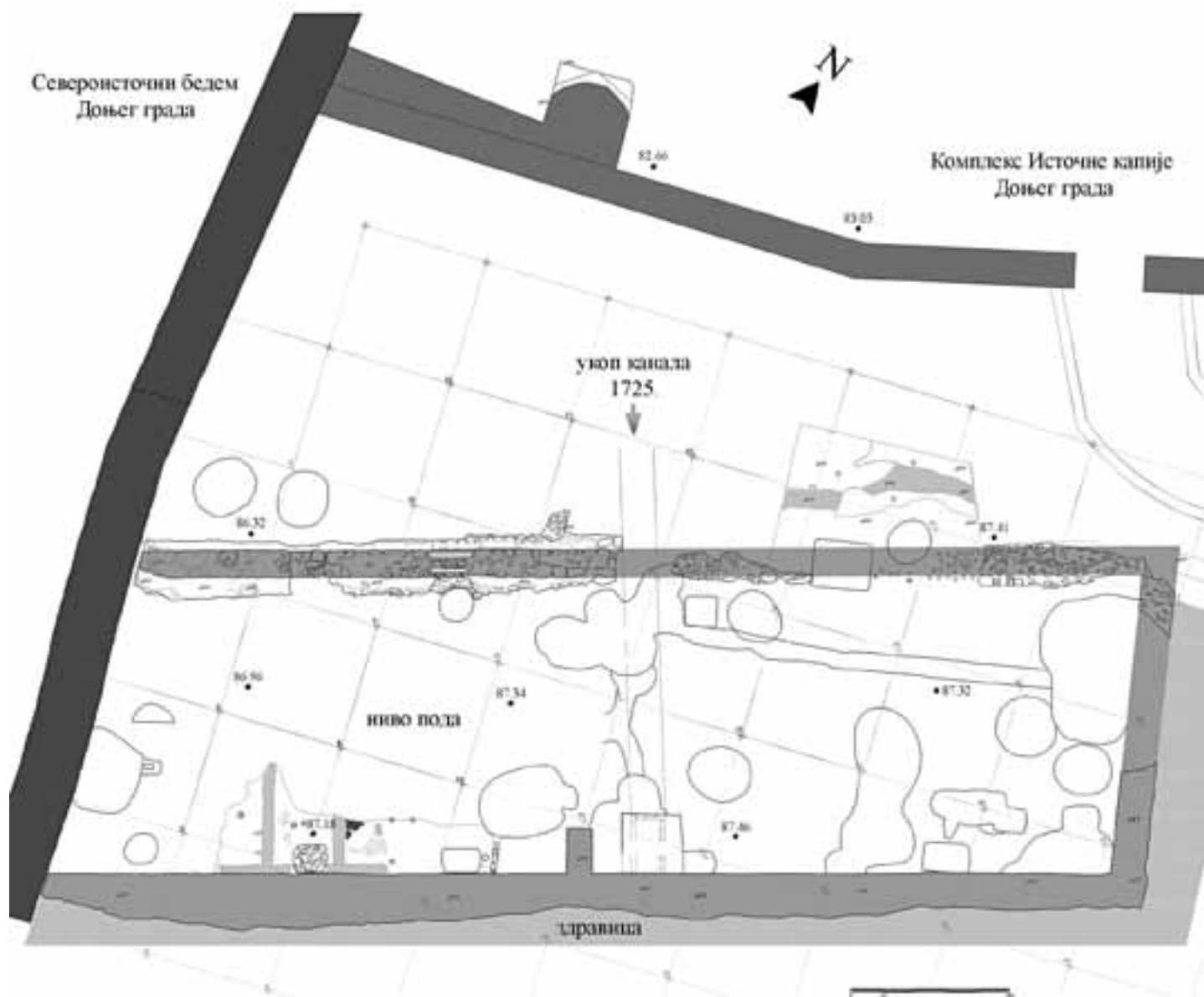
Испод најмлађих слојева, о којима је горе било речи, откривен је хоризонт 18. века, код којег су јасно издвојене две фазе. Млађа, која би се са пуно сигурности могла датовати у последње деценије 18. века, чини нам се да је и најуочљивија (сл. 15). Од посебног значаја је што се оно што је откривено током ових археолошких истраживања готово до детаља подударно приказима на плановима из 1789–1790. године. Откривени остаци указују да су у то време јужни и источни зид старије средњовековне грађевине остали у функцији као

подзиди простора изнад Источне доњоградске капије. На том релативно равном платоу, крајем 18. века налазиле су се две грађевине. Једна од њих, правоугаоне основе, дужине око 12 а ширине 7,50 м, била је својом дужом страном ослоњена на јужни зид средњовековне грађевине, који је у то време служио као подзид. Она је својом ужом страном била ослоњена на другу грађевину трапезасте основе, смештену у угао између Североисточног бедема Доњег града и поменутог јужног зида. Обе грађевине су имале сухозидану супструкцију, у неправилном слогу камена и уломака опека, и горњу конструкцију која је била од дрвета, а делом можда и од бондрука. Могло се уочити да нису грађене једновремено. Старија је уграђена у угао поменутог простора. Била

је подељена на две просторије од којих је једна имала под од ситног камена и уломака опека (кота 87.35). Уз ово, по свему судећи, првобитно здање дограђена је друга грађевина, која, изгледа, није имала унутрашње преграде. Испред обе се налазило калдрмисано двориште, од којег су остали релативно добро очувани остаци, на нивоу кота 87.20–86.80. Тај простор био је од осталог дела Источног подграђа одвојен једним оградним зидом, који је приказан на раније поменутих плановима, а чија је супструкција откривена током ископавања. Некадашњу функцију ових грађевина тешко је поуздано утврдити, будући да у том смислу археолошки налази не пружају довољно података. Не би се могла искључити могућност да је део ових објеката можда коришћен

Сл. 15. Основа у равни хоризонтира групе њоловине 18. века (P-1:200)

Сл. 16. Основа у равни хоризонтна групе половине 15. века са остацима грађевине у којој се налазило „складишне стрељива“ (P-1:200)

и као коњушница. Такође, постоје и неки млађи зидови који представљају касније преградње, које није било могуће поуздано дефинисати.

Старијем нивоу овог хоризонта, који се не би могао датovati пре 1740. године, одговарали би остаци претходне фазе раније поменуте грађевине уз јужни подзид. Реч је о једној згради дужине преко 20 м, с разубеном поделом унутрашњег простора. Културни слојеви хоризонта 18. века откривени су на целој откопној површини, као и у низу јама укопаних у старије слојеве и здравицу. Уз уломке керамичких посуда и пећњака, откривени су бројни фрагменти стаклених бомби, затим мањих металних топовских кугли, као и кугли које су имале барутно пуњење.

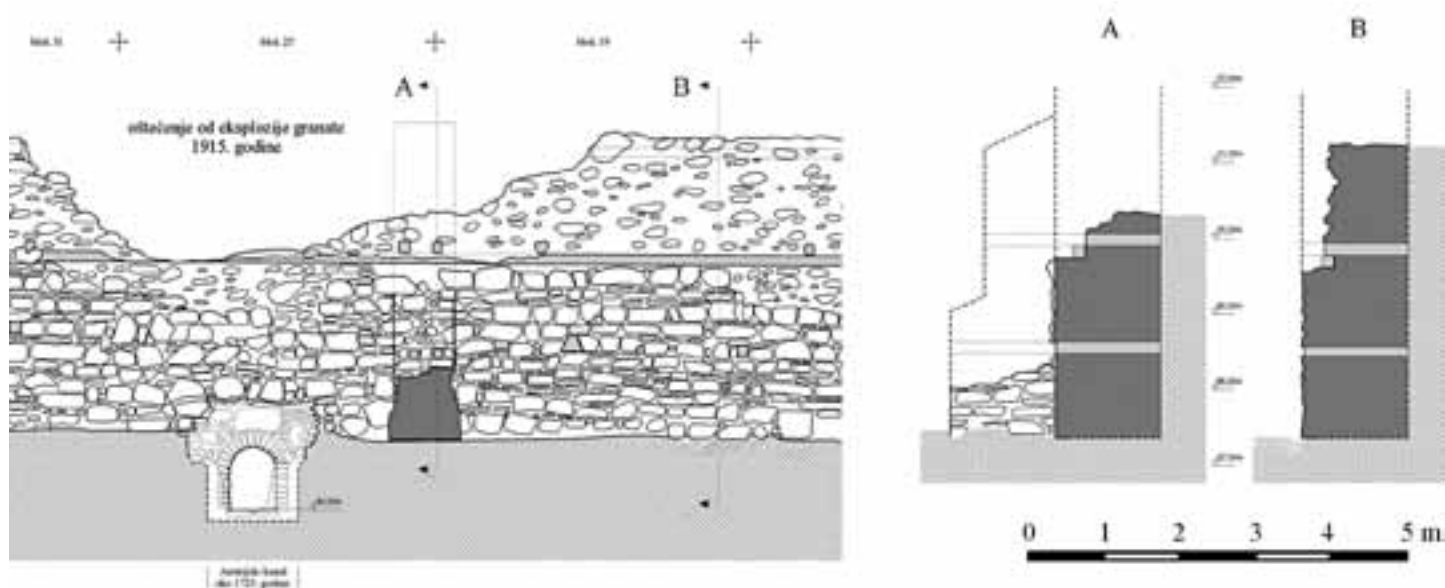
Нижи хоризонт, који би одговарао времену првих деценија 18. века, није јасније изражен. У стратиграфском смислу, то је слој малтерног шута, местимичне дебљине око 0,20 м, који би одговарао деструкцији средњовековне грађевине чији је северни зид, паралелан с јужним, откривен испод претходног хоризонта датованог у раздобље пре 1740. године. На овом простору Подграђа, по свему судећи, у време аустријске владавине није било предвиђено грађење нових објеката. У том раздобљу простор локалитета пресечен је уградњом једног канала који је био укопан у падину. Траса канала је полазила од Горњег града (остаци откривени 1972), пресекала комплекс Источне капије Доњег града (откривено 1969),²¹ и спуштала се до пристаништа

где се изливала. Део овог канала пресецао је и простор средњовековне грађевине у Источном подграђу. На истраженом делу био је укопан у здравицу и пробијен испод темеља њеног јужног зида, док су остаци северног зида грађевине у целости пресечени трасом тога канала. Био је грађен опекама и засведен. Имао је унутрашњу ширину 0,60 м, а висину 0,80 м. Сасвим особен налаз из овог раздобља представља један гроб, откривен у кв. 5, на релативној дубини од 1,20 м. Покојник је био укопан у дрвеном ковчегу у насип здравнице. Уз скелет су откривени остаци ниске бројаница, односно крунице, са бронзаним крстићем, затим још два мала крстића, сребрени печатњак у виду привеска, као и неколико дугмади с траговима тканине. Хералдички мотив на печатњаку доста је поуздана хронолошка одредница која указује да је гроб могао бити укопан у време аустријске владавине у Београду.²²

Најзначајнији налаз на овом локалитету, односно у северозападном углу Источног подграђа, представљају остаци раније поменуте средњовековне грађевине (сл. 16). Реч је о пространом здању правоугаоне основе, дужине 33 м а ширине 9,20–9,30 м. Својом ужом западном страном било је ослоњено на некадашње спољно лице Североисточног бедема Доњег града. Јужни зид, а делом и источни, били су усечени у падину, односно цео простор грађевине налазио се у томе усеку. То се јасно да уочити када се посматра раван пода, која на целој унутрашњој површини лежи на нивелисаној здравници. Када је подизано ово здање, цео простор ка северу, који је претходно био у знатном паду, насут је све до бочног зида комплекса Источне капије, тако да је формирана зараван која је као таква опстајала све до првих деценија

20. века. Северни зид грађевине био је утемељен делом на здравици, а делом на слојевима који су на том простору насути у време припрема за грађење. У структури ових насипних слојева преовлађује земља квалитета здравнице, измешана с културним слојем у којем има трагова кућног лепа, док од налаза преовлађују уломци касноантичке керамике. Очигледно, земља за насипање потиче са делова падине који су у оквиру припремних радова засечени. Тако припремљен терен условио је и начин грађења. Цео јужни зид, а већим делом и источни, грађени су у виду подзида са само једним лицем. Јужни зид је очуван у висини од око 4 м, осим на местима која су оштећена у бомбардовању 1914–1915. године (сл. 17). Неједнаке је дебљине, која се креће од 1 м до 1,50 м, а местимично и до 1,80 м. Грађен је полупритесаним каменом сложеним у релативно правилне редове, уз изравнавања танким опекама и плочастим каменом. Унутрашња структура била му је ојачана дрвеним хоризонталним арматурама – сантрачима, на међусобним растојањима 1,20–1,50 м. На приближној средини зида, као посебно ојачање, налази се контрафор, који је у грађевинској вези са главним зидом. Јужни зид, будући да је грађен на стабилном тлу, односно засеченој здравници, веома је плитко утемељен, највише са једним до два реда камена. У конструктивном смислу, исти случај је и са источним зидом, који је, нажалост, у знатно већој мери порушен. На свим очуваним деловима може се уочити да је био зидан с једним лицем, у виду подзида. Међутим, будући да је терен са његове спољне стране био у паду, у вишим, сада порушеним надземним зонама, зид је имао и спољно фасадно лице (сл. 18 и 19).²³

Сл. 17. Јужни зид средњовековне грађевине, детаљ изгледа са пресецима (Р-1:100)

Сл. 18.
Средњовековна
грађевина у шоку
археолошких
ископавања
(октобар 2010)

Северни зид ове грађевине, на делу према Североисточном бедуму на који се ослањао, остао је очуван у висини од два до три реда камена. На целој очуваној висини спољног лица овога бедема од преко 1,20 м остао је видљив траг прислоњеног северног зида. Средишњи део овог зида пресечен је трасом раније поменутог аустријског канала и готово у целости разграђен, док је сегмент према споју са источним зидом преостао само у темељу и траговима надземног дела. За разлику од јужног и источног, знатно је боље утемељен, будући да је делом био грађен и на насипу. Имао је у односу на надземни део, ширине 0,85–0,90 м, знатно шири темељ, чија је дубина уз Североисточни бедем износила преко једног метра, док је даље према истоку био нешто плићи. На једном делу где је у целости порушен могао се уочити читав низ кружних јама од вертикално побијених дрвених облица – шипова, којима је стабилизовано тло испод зида. Услед слабе очуваности северног зида, нису преостали остаци улаза у грађевину, као ни трагови прозора. Судећи према облику основе, грађевина је највероватније имала двосливни кров. У слоју деструкције није било налаза црепа, што наводи на закључак да би кровни покривач могла бити шиндра. Под у грађевини налазио се на нивоу заравњене здравице. Његови трагови услед познијих укопа очувани су само на једној мањој површини. На основу преосталих угљенисаних трагова, могло се закључити да је био рађен од дрвета.

Супструкцију пода чиниле су хоризонталне греде укопане у здравицу, а над њима су лежале дрвене талпе. У унутрашњости грађевине, изнад равни пода није било средњовековног слоја, што указује да ово здање, изгледа, није значајније пострадало у време турског освајања града и да је дуго остало у употреби. Испод равни пода уочена су само два плића укопа у здравицу с налазима уломака керамике, оквирно датоване у 15. век.

Грађевина о којој је реч, будући да се налазила у Источном подграђу, могла је бити подигнута после 1460. године, а свакако пре турског освајања града 1521. године. Нећемо погрешити ако претпоставимо да је грађена истовремено са бедемима Подграђа, или убрзо након њихове изградње. На то би указивао начин грађења и врста малтера, који су по структури блиски тада грађеним бедемима. Са друге стране, неки детаљи попут појаве контрафора указују на решења блиска угарским градитељима. О њеној некадашњој намени могло би се посредно закључивати према знатно каснијим подацима. На неким од најстаријих планова Београда са краја 17. века, о којима је било речи, приказана је и ова грађевина у Источном подграђу. У то време служила је као складиште војне опреме и барута, што је могла бити и првобитна намена тог пространог здања.

Поменути планови с краја 17. века сведоче о постојању ове грађевине и после аустријске опсаде и привременог запоседања града 1688–1690. године.

Сл. 19.
Средњовековна
грађевина после
делимичне обнове
(октобар 2011)

Отворено је питање када је пострадала. На основу сасвим поузданих археолошких сведочанстава, може се закључити да је уништена у веома јаком пожару чији се трагови виде на преосталим каменим зидовима, као и на спољном лицу Североисточног бедема уз који је била прислоњена. То се могло догодити током последњих година 17. или у првој деценији 18. века, али свакако најкасније у време аустријског освајања Београда 1717. године. Након тога, неки њени преостали делови, попут северног зида, систематски су разграђивани.

О старијим хоризонтима који су претходили изградњи грађевине коју смо датовали у другу половину 15. века – за сада се не располаже потпуним подацима, будући да истраживања нису у целости завршена. Уочено је да насипни слојеви према бочном зиду комплекса Источне капије леже на касноантичком хоризонту, наслојеном над здравицом. Реч је о компактном слоју мрке до тамномрке земље, који је у знатном паду према северу. За сада је отворено питање – које треба разјаснити током даљих археолошких истраживања – има ли трагова старијих средњовековних слојева над овим хоризонтом. Такође, треба утврдити и стратиграфију наслојавања уз некадашње спољно лице јужног бедема комплекса Источне доњоградске капије, где је на једном мањем сегменту, који је истражен 1969. године, откривен слој деструкције с налазима камених топовских кугли из времена турске опсаде града 1456. године.²⁴

Резултати до којих се дошло у досадашњим археолошким и архитектонско-конзерваторским истраживањима представљају солидну основу да се приступи коначном уређењу овога дела Београдске тврђаве. Источно подграђе са очуваним бедемима и обновљеном Јакшићевом кулом испуњено је више него други делови Тврђаве амбијентом средњовековног града. Овоме, иако су новија здања, знатно доприносе Црква Ружица и Капела Св. Петке. Имајући то у виду, даље радове на уређењу Источног подграђа требало би заснивати на тежњи да се одговарајућим анастилозама и денивелацијама наслага новијих насипа на падини овог простору у највећој могућој мери врате неке од изворних вредности. Полазећи од оваквог приступа, код израде пројекта за Северни бедем требало би тежити његовој максималној реконструкцији. То подразумева обнову круништа са зупцима на целој дужини бедема, која би према димензијама и растеру одговарала оној из 1936–1938. године, док би сам опус зидања требало прилагодити познотурској фази, која је у целом корпусу бедема преодоминантна. Будући да су у структури бедема сачуване и уочљиве етапе грађења и обнова, оне се могу јасно исказати на спољном лицу бедема. При томе, посебну пажњу ће захтевати обнова косе камене ескарпе и презентација зарушених делова првобитног средњовековног бедема, откривених током ранијих археолошких истраживања.

Summary: MARKO POPOVIĆ

THE EAST OUTER WARD (ZWINGER) OF THE BELGRADE FORTRESS EXPLORATION AND RESTORATION

The East Outer Ward was the last phase in the growth of Belgrade's medieval fortifications. This small defence work, about 0.75 ha in area, enclosed the space between the barbicans in front of the eastern gates of the Upper and Lower towns, i.e. the present-day Zindan Gate system and the Lower Town East Gate. At the most salient point of the area was erected a cannon tower, now known as Jakšić's Tower, with two adjoining walls, the north one descending to the barbican of the East Gate of the Lower Town, and the east one running to the Upper Town barbican – Zindan Gate. The new defence work was sheltered by earlier fortifications on the south and west sides. The base of the North Rampart was strengthened by a stone-built scarp. The East Rampart probably used to be strengthened by a similar scarp and a rectangular tower in its middle, whose remains have not yet been discovered. Apparently the two ramparts featured rows of five to eight cannon embrasures. The new ramparts, about 2.10–2.40 m (*ca* 7–8 ft) thick and 12–14 m high externally, were built of rough-hewn broken stone laid in irregular courses.

The new fortification coincided in date with the cannon tower at the entrance to the Danube port known today as Nebojša Tower. Research has shown quite reliably that its construction began about 1458 and was completed in the early years of King Matthias Corvinus's reign (1458–90). The addition of this protruding fortification considerably enhanced the defence of the approaches to the main town gates. Moreover, the approach to the Northeast Rampart could be battered by flanking gunfire from the new ramparts and the corner tower. It was a defence system centred on artillery. The most forward point of the Outer Ward, Jakšić's Tower, might have accommodated 10–12 cannons, while posts for another 5–8 may be presumed along the North Rampart.

Taken as a whole, the newly-built defence work between the east barbicans solely served a defensive purpose. It was intended for a more successful defence of the town's northeast side based on a new type of weapon, artillery. On the other hand, connecting the barbicans in front of the east town gates, it provided yet another well-defended and safe communication between the Upper and Lower Town fortifications. The enclosed area, being mostly on a slope, was not suited for construction. The excavation results and the analysis of the original cartographic material suggest that the only structure built within the enclosure was a spacious ammunition storehouse whose remains have been recently discovered at the bottom of the slope, next to the Lower Town barbican.

From the mid-15th century onwards the fortifications of the East Outer Ward underwent several substantial alterations, depending on the changing needs of defence. In the late 17th century both towers were torn down and the East Rampart received a bastion. Despite all alterations, the fortifications of this part of the Fortress have to a great extent preserved their original medieval appearance.

The paper presents the results of research and restoration of the fortifications done so far and the results of archaeological excavation. Extensive restoration works were carried out in 1936. Jakšić's Tower and the battlements at the top of the ramparts were fully reconstructed and more or less restored to their former appearance (fig. 9). The restoration was based on the excavated remains and a study of their proportions which established the approximate original heights, the number of floor levels and the size of the fortifications. However, the building method used considerably differed from the surviving remains of the original walls. The number and arrangement of openings on the reconstructed floors of the Tower was arbitrary, to suit the idea of its use as a 'viewing tower'. The original number of embrasures on the third and fourth levels must have been smaller, considering that there could hardly have been more than three cannons on a floor. It is also quite certain that the medieval structure could not have had the doors such as those reconstructed on these two levels. The top level was vaulted on the model of Nebojša Tower which, however, had not received such a vault until the 1720s.

Within the conservation-restoration works of 1936–38 the existing walkway was renovated, the parapet was restored and received new merlons built along the entire length of the rampart (fig. 11). Even though the original appearance of the battlement of this rampart is unknown, the shape and size of the merlons may be taken to approximate the original, but the use of dressed stones laid in artificial 'decorative' courses departed from the traditional use of more or less roughly hewn stone.

Archaeological excavation

The enclosed area of the East Outer Ward has begun to be archaeologically excavated in 1973. Before the systematic excavation could begin, the site had to be cleared of huge amounts of earth and demolition debris piled up mostly in the first decades of the 20th century and earlier. The main excavation area was at the bottom of the slope along the barbican of the East Gate of the Lower Town. In 2009/10 a total of about 600 sq m was explored and four main horizons identified.

The most important discovery on the site is the remains of a medieval building in the northwest corner of the East Outer Ward (fig. 16). It was a sizable structure, rectangular in plan, about 33 m long and 9.20–9.30 m wide. Its narrower west side abutted against the former outer face of the Northeast Rampart of the Upper Town. Its south and partly east walls were fitted into the slope. That the entire area of the structure was fitted into the slope is obvious from the floor laid on the levelled subsoil. The originally sloping north area was made level by using earth filling up to the side wall of the East Gate barbican, thus forming a platform which survived as such until the early decades of the 20th century. The earth-fill consisted mostly of subsoil earth mixed with the cultural layer material, within which late antique potsherds predominated. The south wall took the form of a retaining wall built of roughly hewn stone laid in relatively regular courses using thin bricks and flat stones to fill up gaps. It was timber-strengthened internally at intervals of 1.20–1.50 m.

The north wall of the building has survived to the height of two to three stone courses. Its poor state of preservation made it impossible to locate the entrance or possible windows. The floor was obviously laid on the flattened subsoil, but as a result of subsequent works, the features have only been recognizable over a smaller area. Judging by the charred remains, it was wooden. The subfloor, timber bearers sunken into the subsoil, was overlaid with wooden planks.

This building may have been constructed after 1460, but certainly before the Ottoman conquest in 1521. Its original purpose may be assumed from much later information. It figures in some of the oldest plans of Belgrade from the late 17th century, when it served as a storehouse for military equipment and powder, which had probably been its original function as well.

The archaeological and architectural-conservation investigation done so far provides solid basis for a definitive restoration solution for this portion of the Belgrade Fortress. The East Outer Ward, with preserved ramparts and restored Jakšić's Tower, retains a medieval flavour to a greater extent than other portions of the Fortress. Ružica Church and the chapel of St Petka, even though of a later date, considerably contribute to it. Therefore, in order that some of the original values of the East Outer Ward may be restored to the greatest extent possible, the restoration approach should be based upon anastylosis and the removal of more recent layers of earth heaped on the slope. The goal of a project for the North Rampart should be its maximum possible restoration. This involves restoration of the battlement along the entire length of the rampart so as to match the restoration carried out in 1936–38, while using a building method matching the late Ottoman phase which prevails within the body of the rampart. Considering that different building and renovation phases are visible in the structure of the rampart, they may be made clear on its outer face. Special attention will be required for the reconstruction of the slanting stone scarp and the presentation of the collapsed portions of the original medieval rampart discovered by earlier excavation.

Particularly challenging aspect of the undertaking will be to assess the feasible extent of reconstruction for the Lower Town East Gate and the recently discovered adjoining medieval building. A proper restoration of this portion of Belgrade's fortifications is bound to open up the possibility of recapturing, at least on a small scale, the lost image of the medieval town.

ILLUSTRATIONS

Fig. 1 Eastern Outer Ward (2006)

Fig. 2 Eastern Outer Ward fortifications, details from the plan of J. B. Gump of 1688

Fig. 3 Eastern Outer Ward in 1790, detail from the plan from the Vienna War Archives (G I b 44-3)

Fig. 4 Eastern Outer Ward, axonometric view, ca 1935

Fig. 5 Northeast Rampart of the Belgrade Fortress and the Eastern Outer Ward, according to conjectural sketches of architect A. Četambajev

Fig. 6 Jakšić's Tower, exposed remains in 1936, plan, cross-sections and elevation (scale 1:200)

Fig. 7 Jakšić's Tower, reconstruction project

Fig. 8 Jakšić's Tower after restoration, plan and cross-sections (1:200)

Fig. 9 Jakšić's Tower viewed from the Lower Town

Fig. 10 North Rampart of the East Outer Ward, ca 1930

Fig. 11 North Rampart and Jakšić's Tower after restoration in 1937 (photo by architect D. Jovanović)

Fig. 12 East Rampart during restoration works in 1937 (photo by architect D. Jovanović)

Fig. 13 Plan of the horizon of the second half of the 19th/early 20th century

Fig. 14 Building within the East Outer Ward in 1876 (photo by I. V. Groman)

Fig. 15 Plan of the horizon of the second half of the 18th century (scale 1:200)

Fig. 16 Plan of the horizon of the second half of the 15th century with structural remains identified as 'ammunition storehouse' (scale 1:200)

Fig. 17 South wall of the medieval building, detail with cross-sections (scale 1:100)

Fig. 18 Medieval structure during archaeological excavation (October 2010)

Fig. 19 Medieval structure after partial reconstruction (October 2011)

Fig. 20 East Outer Ward, excavation profile at the northeast bottom of the slope